

РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНА ПЕДАГОГІКА ТА ІСТОРІЯ ПЕДАГОГІКИ

ДІЯЛЬНІСТЬ ОЛЕКСАНДРІВСЬКОЇ ШКОЛИ-ХУТОРА ГЛУХОНІМИХ (1903–1911): ДО ПИТАННЯ ІСТОРІОГРАФІЇ ТЕМИ

ACTIVITIES OF OLEKSANDRIVSKY SCHOOL-KHUTIR FOR THE DEAF (1903–1911): ON THE ISSUE OF HISTORIOGRAPHY OF THE TOPIC

У статті зроблено спробу започаткувати створення міждисциплінарної історіографії діяльності Олександрівської школи-хутора глухонімих (1903–1911) з метою повноцінної її презентації як важливого надбання вітчизняної освіти. Хронологічно публікація обмежується оглядом матеріалів, що вийшли друком протягом останнього десятиріччя, тобто у 2010–2019 рр.

Завдяки історіографічному пошуку встановлено, що вивчення діяльності Олександрівської школи-хутора (заклад також відомий під назвою Маріїнське училище-хутір глухонімих) здійснюється дослідниками, які спеціалізуються у галузях спеціальної педагогіки, історії освіти, а також історії України в аспектах історії благодійності та краєзнавства. З'ясовано, що результати досліджень у межах компетенцій вказаних наукових дисциплін надають цікавий матеріал для узагальнення в масштабі міждисциплінарної історіографії. Зокрема, дослідження В. Шевченка представляють заклад як складник системи спеціальних шкіл для глухонімих у другій половині XIX – початку XX ст., а також як дітище міського голови м. Олександрівська (нині – м. Запоріжжя) Фелікса Мовчановського. Сурдопедагог В. Сакур ознайомлює з фондом Музею історії Українського товариства глухих, де зберігається колекція (біля 70 одиниць) поштових листівок із фотографіями, що відображають життя вихованців закладу. У публікації Н. Антоненця школа-хутір розглядається в контексті закладів Відомства установ імператриці Марії та у зв'язку з розвитком новаторських навчально-виховних закладів, які почали з'являтися в Україні завдяки приватній ініціативі у другій половині XIX ст. Крізь призму благодійності історію закладу досліджують історики О. Кравченко, К. Петрова, К. Недря. Окрему групу публікацій складають краєзнавчі матеріали, що мають науковий, науково-популярний або інформаційний характер. Їх автори (В. Морозюк, В. Московцева, Ю. Князьков, Н. Соловійова та ін.) з повагою згадують ім'я організатора школи Ф. Мовчановського, розповідають історію закладу, а також вболівають за сучасний стан території, на якій він колись знаходився. У статті зазначається, що подальша розробка заявленої теми позитивно впливатиме на обізнаність із видатними вітчизняними здобутками у галузі освіти.

Ключові слова: Відомство установ імператриці Марії; Олександрівський відділ Попечительства государині імператриці Марії Федорівни над глухонімих; Олександрівська школа-хутір глухонімих; Маріїнське училище-хутір глухонімих; Ф. Мовчановський.

The article attempts to initiate the creation of an interdisciplinary historiography of the activities of the Alexander School-Farm of the Deaf and Dumb (1903–1911) in order to fully present it as an important asset of national education. Chronologically, the publication is limited to a review of materials published during the last decade, ie in 2010–2019.

Thanks to historiographical research, it has been established that the study of the Oleksandrivka School-Farm (also known as the Mariinsky School-Farm of the Deaf and Dumb) is carried out by researchers specializing in special pedagogy, history of education and history of Ukraine in the history of charity and local lore. It was found that the results of research within the competence of these scientific disciplines provide interesting material for generalization on the scale of interdisciplinary historiography. In particular, V. Shevchenko's research presents the institution as a component of the system of special schools for the deaf and dumb in the second half of the XIX – early XX centuries, as well as the brainchild of the mayor of Oleksandrivsk (now – Zaporizhia) Felix Movchanovsky. Deaf pedagogue V. Sakun acquaints with the fund of the Museum of the History of the Ukrainian Society of the Deaf, which houses a collection (about 70 items) of postcards with photographs depicting the lives of students. In N. Antonets's publications, the hamlet school is considered in the context of the institutions of the Department of Institutions of the Empress Maria and in connection with the development of innovative educational institutions, which began to appear in Ukraine due to private initiative in the second half of the XIX century. Historians O. Kravchenko, K. Petrov, and K. Nedrya study the history of the institution everywhere through the prism of charity. A separate group of publications consists of local lore materials that have a scientific, popular science or informational nature. Their authors (V. Morozyuk, V. Moskovtseva, Y. Knyazkov, N. Solovyova, etc.) respectfully mention the name of the school organizer F. Movchanovsky, tell the history of the institution, and also care about the current state of the territory where it once was. The article notes that the further development of the stated topic will have a positive impact on awareness of outstanding national achievements in the field of education.

Key words: Office of the Institutions of the Empress Mary; Alexander Department of the Guardianship of the Empress Maria Feodorovna over the deaf and dumb; Oleksandrivska school-khutir for the deaf; Mariinsky school-hamlet of the deaf and dumb; F. Movchanovsky.

УДК 376-056.263 (091) (477.64-22)
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-6085/2020/28.1>

Антоненць Н.Б.,
канд. пед. наук,
старший науковий співробітник,
старший науковий співробітник відділу історії та філософії освіти
Інституту педагогіки Національної академії педагогічних наук України

Постановка проблеми у загальному вигляді.

Одне із пріоритетних місць у сучасному реформуванні освітньої галузі в Україні займають суттєві зміни у підходах до процесів навчання та соціалізації дітей з особливими потребами. Пошуки шляхів утілення гуманістичних засад у цій царині сприяють підвищенню інтересу до відповідного вже набутого позитивного досвіду. У цьому зв'язку доцільно вивчати не лише закордонні зразки, а й бути обізнаними із вітчизняними історичними здобутками. Маємо на увазі, зокрема, діяльність одного із найбільших у світі закладів освіти для нечуючих, що відзначався оригінальністю в організації навчального процесу, змістом навчання та підготовкою вихованців до майбутньої трудової діяльності. Все це про Маріїнське училище-хутір глухонімих, яке у 1903–1911 рр. функціонувало на околиці Олександрівська (нині – місто Запоріжжя), а тому також відоме під назвою Олександрівська школа-хутір глухонімих.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Особливість розробки теми діяльності Олександрівської школи-хутора полягає у тому, що вона знаходиться на перетині спеціальної педагогіки (А. Басова, Н. Єфіменко, С. Кульбіда, В. Сакун, В. Шевченко, М. Ярмаченко), історії освіти (Н. Антоненко, В. Морозюк) та історії України, а точніше тих її частин, які стосуються історії благодійності (О. Кравченко, К. Недря, К. Петрова) та краєзнавства (С. Козиряцька, Н. Кузьменко, В. Морозюк, В. Московцева, В. Перепадя, Н. Соловйова). Оскільки представники всіх цих напрямів мають певні здобутки у дослідженні означеної теми, є підстави для створення міждисциплінарної історіографії питання.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Враховуючи певну розмежованість дослідників теми, вважаємо позитивним започаткувати тенденцію до акумуляції їхніх напрацювань на рівні розробки загальної історіографії.

Метою статті є сприяння створенню міждисциплінарної історіографії діяльності Олександрівської школи-хутора глухонімих (1903–1911) для повноцінної презентації цього закладу як важливого надбання вітчизняної освіти. Хронологічно стаття здебільшого обмежується оглядом публікацій, що вийшли протягом останнього десятиріччя, тобто у період 2010–2019 рр.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Серед праць сучасних українських сурдопедагогів у зв'язку із заявленою темою у першу чергу звертають на себе увагу публікації В. Шевченка, який почав вивчення діяльності Олександрівської школи-хутора глухонімих у контексті проведення дисертаційного дослідження «Виникнення і розвиток в Україні спеціальних шкіл для глухонімих у другій половині XIX – початку XX століття» (2006)

[1]. Подальша розробка теми науковцем призвела, зокрема, до видання монографії «Польський дворянин Фелікс Мовчановський: життя та діяльність» (2017), де В. Шевченко розглядає історію створення, функціонування та знищення школи-хутора у зв'язі із загальною діяльністю її фактичного засновника Ф. Мовчановського на посаді міського голови Олександрівська [2]. Використовуючи документи Державного архіву Запорізької області, автор висвітлює історію відкриття в 1903 р. Олександрівського відділу Опікувства (Попечительства) государині імператриці Марії Федорівни над глухонімими та заснування цим відділом школи-хутора як благодійного закладу освіти, тобто закладу, що не міг розраховувати на державне фінансування і мав функціонувати виключно за рахунок добровільних пожертвувань.

Як зазначає В. Шевченко, за короткий проміжок часу на хуторі завдяки енергійному сприянню (і організаційно, і значними власними коштами) Ф. Мовчановського виникло ціле містечко з автономною системою життєзабезпечення, з яким не міг зрівнятися жодний подібний заклад освіти Російської імперії. Тут були не лише школа, гуртожитки, свій храм (служба у ньому супроводжувалася сурдоперекладом), а й дитячий садок, велика бібліотека, свої пекарня, лазня, пральня, лікарня з аптекою, водогін, каналізація, система центрального опалення, телефонний зв'язок, електричне освітлення, своя залізнична гілка тощо. Діти здобували не лише загальноосвітні знання, а й вчилися ремеслам та веденню сільського господарства. На хуторі було створено типографію та завод землеробських машин, де могли працювати випускники закладу. В 1910 р. тут проживало і навчалось 145 хлопчиків та 82 дівчинки, тобто 227 дітей [там само, с. 120].

Коментуючи фактичне знищення Олександрівської школи-хутора у 1911 р., В. Шевченко пише про заздрість столичного чиновництва, яке шляхом ревізії та звинувачень у фінансових порушеннях домоглось арешту Ф. Мовчановського (у результаті розслідування усі звинувачення з нього було знято) та реорганізації закладу в шаблонну пересічну школу для глухонімих. Зауважимо, фундаментальність дослідження теми дозволила В. Шевченку ввести персоналію Ф. Мовчановського, а також окрему статтю про школу-хутір до Енциклопедії Сучасної України [3–4].

З погляду унаочнення теми діяльності Олександрівської школи-хутора глухонімих надзвичайно цікавою є публікація В. Сакуна [5], в якій, зокрема, розповідається про фонд Музею історії Українського товариства глухих, де зберігається колекція (біля 70 одиниць) поштових листівок із фотографіями, що відображають життя закладу. Цю серію листівок було виготовлено на початку XX ст. у власній друкарні школи. Під кожною

фотографією є підпис, який розкриває її зміст. Автор публікації умовно поділяє листівки на три групи: 1) із зображенням навчальних та допоміжних будівель (зокрема, «Загальний вигляд училища-хутора з боку заводу», «Будинок дитячого садка», «Школа для невстигаючих», «Ідальня», «Бібліотека», «Лікарня», «Парова пральня і лазня» тощо), які переконують, що заклад був забезпечений усіма необхідними службами для повноцінної життєдіяльності; 2) із зображенням навчально-виховного процесу (наприклад, «Вихованці дитячого садка під час прогулянки», «Урок чистописання. 1-й рік навчання», «Урок наочного навчання. 2-й рік навчання», «Урок артикуляції», «Урок пояснення картини. 2-й рік навчання», «Урок у класі крою та пошиття білизни», «Клас в'язання. Глухоніма за в'язальною машиною», «Капелюшковий клас» тощо), які свідчать про гарно налагоджений освітній процес та про ґрунтовну практичну підготовку вихованців до майбутнього самозабезпечення; 3) із зображенням промислових та господарських об'єктів школи (серед них «Маріїнський машинобудівний завод при училищі», «Електрична друкарня», «Гребля, шлюз і водозлив на ставку» та ін.).

Як зазначає В. Сакун, листівки виконано на високому поліграфічному рівні у світло- і темно-коричневих та сіро-чорно-білих тонах із дотриманням державних стандартів поштового зв'язку. Їх поява була оригінальним й неповторним у світовій практиці явищем, що надавало можливість поштою наочно всьому світу на прикладі конкретного училища пропагувати досягнення сурдопедагогіки. Резюмуючи виклад, автор публікації слушно зауважує: «Це не просто історія, а предмет гордості української сурдопедагогіки і забуттю не підлягає» [там само].

Однією з перших публікацій про діяльність Олександрівської школи-хутора, яка адресувалася широкому освітянському загалу, стала стаття В. Морозюка «Наша духовна спадщина» в журналі «Радянська педагогіка» за 1991 р. [6]. Цю лінію матеріалів, що виводили тему поза межі спеціальної педагогіки у поле загального історико-педагогічного процесу, зокрема, продовжили публікації Н. Антонєць. У них функціонування школи-хутора розглядається у контексті системи закладів освіти, що знаходилися під патронатом Відомства установ імператриці Марії, у структуру якого входило Опікунство (Попечительство) імператриці Марії Федорівни над глухонімими [7–9], а також у зв'язку з розвитком новаторських навчально-виховних закладів, які почали з'являтися в Україні завдяки приватній ініціативі у другій половині XIX ст. Так, Олександрівська школа-хутір глухонімих зайняла чільне місце серед таких закладів освіти, як Катеринославське двокласне училище П. Христиановича, Музично-

драматична школа М. Лисенка, Київський лікарсько-педагогічний інститут Сікорських, Київська рисувальна школа М. Мурашка та ін. [10].

Оскільки основою фінансового забезпечення Олександрівської школи-хутора були добродійні пожертвування, заклад став предметом уваги істориків, котрі досліджують проблему благодійництва в Україні. Розташовуючи публікації не за хронологією їх виходу у світ, а за хронологією подій, що в них висвітлюються, почнемо розгляд цієї частини історіографії обраної нами теми із статті О. Кравченко «Створення та діяльність відділень Опікунства Марії Федорівни над глухонімими в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст.» (2012) [11]. Завдяки цій публікації можна порівняти час створення різних губернських відділів Опікунства, їх фінансову спроможність та особливості діяльності. Так, на момент створення Олександрівського відділу в 1903 р. аналогічні структури вже функціонували з 1899 р. у Києві (тут відділ очолила дружина Київського губернатора Ф. Трепова, заступником голови став відомий меценат Б. Харитоненко, а скарбником – О. Терещенко. Взагалі родина українських меценатів Терещенків суттєво підтримала Київський відділ, надавши йому значну фінансову допомогу), а з 1901 р. – у Харкові, Чернігові, Одесі та Полтаві. Часткове висвітлення діяльності Олександрівської школи-хутора у загальному контексті благодійності О. Кравченко продовжила, зокрема, у статті «Добродійність і створення училищ для глухонімих дітей в Україні (XIX – початок XX ст.)» (2012) [12], а також у докторському дисертаційному дослідженні «Опіка над дітьми на українських землях у складі Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XX ст.» (2019) [13].

Також разом з іншими добродійними організаціями діяльність Олександрівського відділу Попечительства над глухонімими та його школи-хутора розглядає К. Петрова у статті «"Александровские новости" як джерело з історії благодійності м. Олександрівська Катеринославської губернії початку XX ст.» (2011) [14]. Аналізуючи ті публікації газети за 1910–1912 рр., які висвітлюють тему благодійності у місті, автор зазначає, що хутір глухонімих користувався підвищеною увагою видавців часопису. Так, цей заклад освіти неодноразово згадується на шпальтах видання у зв'язку з дискусією у місцевій Думі, спричиною необхідністю виділення на пільгових умовах землі (яка на той час завдяки будівельній лихоманці стрімко зростала в ціні) під житлові приміщення для робітників та адміністрації машинобудівного заводу школи-хутора. Досить докладно редакція «Александровских новостей» також висвітлювала перипетії, пов'язані із звинуваченням Ф. Мовчановського у фінансових порушеннях. Між іншим, у цьому зв'язку К. Петрова наводить думку одного з авторів газети, що починання

Ф. Мовчановського, з нічого зроблені мільйонні статки не могли не викликати заздрощів з боку петербурзького керівництва Попечительства імператриці Марії Федорівни над глухонімими. Підбиваючи підсумок, дослідниця підкреслює, що газета на перший план завжди виносить ті питання (як і у разі зі школою-хутором), які хвилюють громадськість. Ба більше, завдяки пресі ми «можемо побачити симпатії суспільства певним благодійним організаціям та їх членам, оскільки газети часто відбивають думку громадськості, бажаючи утримати репутацію видання, що стоїть на боці правди, добра та справедливості. Яскравим прикладом цього може бути висвітлення діяльності хутора глухонімих та його попечителя Ф. Мовчановського» [там само, с. 262].

Тему навчального закладу К. Петрова продовжила у статті «Благодійництво у діяльності училища-хутора глухонімих у м. Олександрівську Катеринославської губернії на початку ХХ ст.» (2011) [15]. Грунтуючись на матеріалах Державного архіву Запорізької області, дослідниця простежила перебіг фінансових проблем закладу, які особливо загострилися внаслідок війни з Японією та народними хвилюваннями 1905 р. Як благодійний заклад школа-хутір не отримувала коштів від казни. Субсидії з Петербургу від Відомства установ імператриці Марії, попри багаторазові клопотання, також не надходили. У зв'язку з цим К. Петрова зазначає, що «керівникам Олександрівського відділу доводилося сподіватися лише на власні сили та енергію, винахідливість та наполегливість в прагненні забезпечити подальше існування школи та розвиток діяльності Відділу. Великих зусиль в цьому напрямку доклав Ф. Мовчановський. Він зміг знайти нові джерела фінансування і цим врятував школу від закриття, а її вихованців – «от прозябання во мраке невежества» [там само, с. 205]. Згідно із архівними документами джерелами поповнення бюджету школи-хутора були внески членів Олександрівського відділу Попечительства імператриці Марії Федорівни над глухонімими, допомога від земств Таврійської та Катеринославської губерній, кошти за земських стипендіатів, допомога від громадських установ, міських та сільських товариств, особисті пожертви, влаштування лотерей, продаж видань відділу [там само, с. 208]. Підбиваючи підсумки свого дослідження, К. Петрова окремо пише про людей, котрі крім грошей жертвували на добру справу власні час, зусилля та нерви, серед них – архітектори, лікарі, бухгалтери.

Ще один аспект, а саме попечительство над школою-хутором посадових осіб, висвітлюється у статті К. Недрі «Благодійна допомога глухонімих у Катеринославській губернії та князь М.П. Урусов» (2015) [16]. Згідно з принципом, за яким у Російській імперії високопосадовець, обійнявши посаду на державній службі, автоматично набу-

вав певні посади в попечительських організаціях, князь М. Урусов у зв'язку з обранням його в 1908 р. Катеринославським губернським предводителем дворянства очолив ряд місцевих громадських організацій, зокрема Олександрівський відділ Попечительства імператриці Марії Федорівни над глухонімими. При цьому ключову роль у цій організації продовжував виконувати Ф. Мовчановський, який офіційно займав посаду товариша голови. Як зазначає автор публікації, зважаючи на складне фінансове становище Олександрівського відділу, М. Урусов, використовуючи особисті зв'язки, залучив до складу його Ради впливових сановників. Серед них були прем'єр-міністр П. Столипін (з ним М. Урусов мав давні дружні стосунки), член Державної Ради О. Нейдгарт, єпископ Катеринославський та Таганрогський Симеон, єпископ Таврійський та Сімферопольський Олексій, котрі робили особисті внески на благо відділу і таким чином підтримували хутір глухонімих, що залишався основним об'єктом турботи відділу.

Окрему групу публікацій складають краєзнавчі матеріали, що мають науковий, науково-популярний або інформаційний характер. Їх автори з повагою згадують ім'я організатора школи-хутора Фелікса Мовчановського, розповідають історію закладу, а також вболівають за сучасний стан території, на якій він колись знаходився [17–22]. У 1978 р. школа-інтернат для глухонімих дітей, що функціонувала на території хутора в радянський час, переїхала в інше місце у новозбудоване приміщення [19, с. 84–86]. Тепер вона має назву комунальний заклад «Запорізька спеціальна загальноосвітня школа-інтернат “Джерело” Запорізької обласної ради» [20]. У 2016 р. уже на новій будівлі школи-інтернату з'явилася меморіальна дошка на честь засновника навчального закладу польського дворянина за походженням Ф. Мовчановського, яку подарувало Товариство польської культури ім. Св. Іоанна Павла II [21].

Що ж стосується колишньої території хутора, то нині там у будівлі школи розташовано Запорізький науково-інженерний центр з плазмових технологій науково-технічного комплексу «Інститут електрозварювання ім. Є.О. Патона». На будинку також є меморіальна дошка, яка засвідчує його статус пам'ятки історії та архітектури. На території збереглися й інші споруди, більшість з них перебуває у крайній занедбаному стані. Але на їх стінах ще збереглися залишки гарної ліпнини та інших декоративних прикрас [22].

Висновки. Отже, історіографічний пошук показав, що вивчення діяльності Олександрівської школи-хутора (1903–1911) здійснюється дослідниками, котрі спеціалізуються у галузях спеціальної педагогіки, історії освіти, а також історії України в аспектах історії благодійності та краєзнавства. Аналіз публікацій свідчить, що їх автори зазвичай

обмежуються історіографією своєї галузі, чим значною мірою збіднюють висвітлення теми. Водночас результати досліджень у межах компетенцій вказаних наукових дисциплін надають цікавий матеріал для узагальнення в масштабі міждисциплінарної історіографії, яка сприятиме повноцінній презентації унікального закладу освіти. Розширення хронологічного періоду пошуку джерел для такої акумуляції може стати предметом подальшої розробки заявленої теми, що позитивно впливатиме на обізнаність із видатними вітчизняними здобутками у галузі освіти.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Шевченко В.М. Виникнення і розвиток в Україні спеціальних шкіл для глухонімих у другій половині XIX – початку XX століття : автореф. дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2006. 17 с.
2. Шевченко В. Польський дворянин Фелікс Мовчановський: життя та діяльність. Запоріжжя, 2017. 144 с.
3. Шевченко В.М. Мовчановський Фелікс Францович. *Енциклопедія Сучасної України: онлайн-енциклопедія*. Взято з http://esu.com.ua/search_articles.php?id=68201.
4. Шевченко В. Маріїнське училище-хутір глухонімих. *Енциклопедія Сучасної України: онлайн-енциклопедія*. Взято з http://esu.com.ua/search_articles.php?id=65905.
5. Сакун В. Унікальна книжечка Володимира Скурчинського. *Наше життя*. 2017. 15 лют. URL: <https://ourlife.in.ua/na-zlobu-dnya/s-redaktsionnoipochty/2444-unkalna-knizhechka-volodimira-skurchinskogo.html>
6. Морозюк В.К. Наша духовна спадщина. *Радянська школа*. 1991. № 6. С. 31–35.
7. Антонєць Н.Б. Навчальні заклади Відомства установ імператриці Марії. *Диференційований підхід в історії української школи (кінець XIX – перша третина XX ст.)* : монографія. Київ, 2013. С. 151–167. URL: http://undip.org.ua/news/library/monografii_detail.php?ID=1512.
8. Антонєць Н.Б. Доброчинність в історичній ретроспективі (Олександрівська школа-хутір глухонімих). *Педагогічна освіта: теорія і практика*. 2011. № 8. С. 8–14. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/166176/>.
9. Антонєць Н.Б. Уроки історичного досвіду : Олександрівська школа-хутір для глухонімих (1903–1911). *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи* : зб. наук. пр. / Уман. держ. пед. ун-т ім. П. Тичини. Умань, 2010. Вип. 32. С. 150–157. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/166258/>.
10. Антонєць Н.Б. Олександрівська школа-хутір глухонімих як унікальне явище педагогічної практики (1903–1917). *Нариси з історії розвитку новаторських навчально-виховних закладів в Україні (кінець XIX – XX століття)* / за ред. О.В. Сухомлинської, В.С. Курила. Луганськ, 2010. С. 122–136.
11. Кравченко О.В. Створення та діяльність відділень Опікунства Марії Федорівни над глухонімими в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. *Гуржівські історичні читання*. 2012. Вип. 5. С. 169–172. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gurit_2012_5_67
12. Кравченко О.В. Доброчинність і створення училищ для глухонімих дітей в Україні (XIX – початок XX ст.). *Науковий вісник Миколаївського нац. ун-ту імені В. О. Сухомлинського*. Сер.: Історичні науки. 2012. Вип. 3.33. С. 89–96. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmdu_2012_3.33_11.
13. Кравченко О.В. Опіка над дітьми на українських землях у складі Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XX ст.: автореф. дис. ... докт. іст. наук. Харків, 2019. 40 с.
14. Петрова К. «Александровские новости» як джерело з історії благодійності м. Олександрівська Катеринославської губернії початку XX ст. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. 2011. Т. 22. С. 254–263. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/72271/26-Petrova.pdf?sequence=1>.
15. Петрова К.А. Благодійництво у діяльності училища-хутора глухонімих у м. Олександрівську Катеринославської губернії на початку XX століття. *Історія і культура Придніпров'я: невідомі та маловідомі сторінки*. 2011. № 8. С. 202–210. URL: <http://ir.nmu.org.ua/bitstream/handle/123456789/970/21.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.
16. Недра К.М. Благодійна допомога глухонімих у Катеринославській губернії та князь М.П. Урусов. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2015. № 44. Т. 1. С. 94–98. URL: http://old.istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/44/17.pdf.
17. Московцева В. Хутор, который прославился на всю страну. *Петро Запорожье*. 2013. 8 июля. URL: <http://retro.zp.ua/life/studies/453-hutor-kotoryy-znalavsvya-strana.html>
18. Піддубна О. Поляки Запоріжжя вшановують пам'ять колишнього міського голови Ф. Мовчановського. *Запорізька січ*. 2016. 9 трав. <http://sich.zp.ua/polyaki-zaporizhzhya-vshanovuyut-pamyat-k>.
19. Князьков Ю.П. Історія шкіл міста Запоріжжя. Короткий довідник. Запоріжжя, 2012. С. 84–86. URL: <http://history.znu.edu.ua/e-lib/files/2016/04/23784-1459796275--CA-ED-FF-E7-FC-EA-EE-E2--C8-F1-F2-EE-F0-E8-FF-20-F8-EA-EE-EB.pdf>.
20. Комунальний заклад «Запорізька спеціальна загальноосвітня школа-інтернат “Джерело” Запорізької обласної ради». URL: http://dzherelo.zp.sch.in.ua/pro_shkolu/istoriya_shkoli/
21. Диденко Ю. Первому городскому голове Александровска открыли мемориальную доску. *Индустриалка*. 2016. 27 мая. <http://iz.com.ua/zaporaje/99816-pervomu-gorodskomu-golove-aleksandrovskaja-otkryli-memorialnuyu-dosku>
22. Соловійова Н. Запоріжжя, що втрачаємо: Як занепадає понад сторічний інклюзивний освітній простір. *Депо. Запоріжжя*. 2019. 20 квіт. URL: <https://zp.depo.ua/ukr/zp/zaporizhzhya-yake-vtrachaemo-yak-led-trimaetsya-pamyat-pro-odin-z-pershikh-inklyuzivnikh-navchalnikh-zakladiv-20190411944864>.